

În perioada Principatului sunt atestate o serie de unități militare recrutate din rândul unor populații barbare, multe dintre acestea fiind din teritorii aflate în afara granițelor Imperiului Roman. Cu timpul aceste trupe se vor încetățeni în rândurile armatei romane, fiind încadrate ca unități permanente alături de legiuni, *alae* și cohorte. Trebuie specificat însă că acești *numeri* vor constitui un sector aparte în structura militară romană. Studiile asupra unităților auxiliare de tip *numeri* sunt ridicate ca număr, debutul în domeniu aparținând lui Th. Mommsen¹ și A. von Domaszewski², ideile acestora din urmă fiind dezvoltate și uneori contestate de o serie largă de articole și cărți, multe dintre concluziile menționate în rândurile acestora rămânând valabile și astăzi³. Schimbări esențiale se produc odată cu articolele lui H. Callies și M. P. Speidel. Primul susține că termenul *numerus* nu desemnează o categorie specifică (*numerus Palmyrenorum*, *numerus Syrorum* etc pot fi numiți simpli palmyreni sau syrieni atât timp cât acest corp militar nu este confundat cu întreaga populație de palmyreni, syrieni etc), acesta fiind cuprins în titulatura mai multor unități militare definite prin genitivul plural care le însoțește, precizarea etnicului în genitiv plural nefiind precedată mereu de *numerus*. H. Callies (care nu subscrie la ideea că sunt creația lui Hadrian) susține că aceste trupe, începând cu a doua jumătate a secolul al-II-lea, devin permanente, fiindu-le alocate diverse garnizoane⁴. M. P. Speidel este de părere că termenul *numerus* într-un context militar nu înseamnă nimic mai mult decât unitate militară, fiind preferată varianta unități entice (*nationes*) celei de *numeri* naționali. Autorul își bazează afirmațiile pe analiza textului lui Pseudo-Hyginus, unde contingentele care sprijină armata romană (1. aliații-*symmachiarii* și 2. *nationes*- 500 Palmyreni, 900 Gaesati, 700 Daci, 500 Brittones, 700 Cantabri, aici nefiind incluși de autor cei 600 Mauri⁵ și 200 *exploratores*⁶, care sunt detașamente de soldați din *alae* și cohorte.) diferă ca etnic sau mod de recrutare, pentru cazul maurilor autorul susținând că aceștia sunt trupe de elită în cadrul armatei romane⁷. Atât *symmachiarii* cât și *reliquae nationes* apar menționați epigrafic ca *numeri*, *vexillationes*, *milites*, *equites* etc⁸.

Această asimilare între termenii *numerus* și *nationes*, folosită de autorul mai sus menționat, este contestată de Patricia Southern. Autoarea consideră că avem două realități distincte, fără legătură cronologică, deoarece termenii desemnează două categorii care au existat simultan, *nationes* sau *numerus*, fiind folosiți diferit în funcție de situație. Aceste contingente irregulare, recrutate în prima fază pentru o campanie din populații mai

¹ În articolul său, autorul, menționa că termenul *numerus* trebuie aplicat acelor trupe care constituiau a treia componentă a armatei romane alături de unitățile regulate (legiuni și trupele auxiliare obișnuite *alae* și cohorte). Th. Mommsen subliniază că acestea sunt diferite de *equites singulares augusti*, *pedites* sau *equites singulares*, *frumentarii* sau *statores* fiind recrutate din rândul populațiilor barbare, statutul lor oficial fiind conferit sub Marcus Aurelius; Mommsen, 1884, 106.

² O altă opinie aparține lui A. Von Domaszewski, care corelează crearea acestor unități cu politica defensivă și reorganizările lui Hadrian. Autorul considera că unitățile apar sub acest împărat, chiar dacă termenul *numerus* nu este încă folosit pentru a desemna trupe de acest gen; von Domaszewski (ed. B. Dobson), 1967, 59.

³ Ideea că aceste trupe, cu un anume specific etnic și cu o soldă inferioară, sunt create sub Hadrian, ele fiind totodată și factorul principal al barbarizării armatei romane, este susținută în mai multe studii; Cheesman 1914, 88-90; Rowell 1937, 1327-1341 și 2537- 2554; Mann 1954, 501-506; Saddington 1975, 196-199; F. Vittinghoff 1950, 398-407, contra celor exprimate mai sus, insistă asupra romanizării soldaților din *numeri* în cadrul cărora recrutarea socială diferă față de cea a *alae*-lor și cohortelor.

⁴ Callies, 1964, 184-185.

⁵ Speidel, 1975, p. 211.

⁶ Speidel, 1975, p. 204.

⁷ Speidel, 1975, 213-221.

⁸ Speidel 1975, 207.

puțin romanizate, devin permanente, însă își păstrează armamentul tradițional și metodele de luptă, fiindu-le alocate garnizoane în zonele de frontieră, având în frunte ofițeri romani (centurioni detașați sau tribuni)⁹. R. Saxer observa că termenul de *vexillatio* se confundă cu cel de *numerus*, indicând detașamente militare expediționare care au rolul de a întări un anumit sector, fiind alăturate legiunilor, *alae*-lor și cohortelor. Termenul *numerus* este acordat acestor unități externe, (însă nu exclusiv), care aveau în primul rând un rol tactic¹⁰.

După această scurtă analiză trebuie observat ce unități, care au atribuit termenul de *numerus*, pot fi încadrate ca *nationes*. De aici trebuie excluse *numerus equitum Illyricorum*¹¹, *numerus Burgariorum et Veredariorum*¹², *pedites singulares Britannici*¹³, *exploratores*¹⁴, *vexillari Africae et Mauretaniae Caesariensis*¹⁵, iar cele care pot fi atribuite ca *nationes* sunt cele menționate în *De munitionibus castrorum* (29, 30): *Cantabri DCC*, *Gaesati DCCCC*, *Palmyreni D*, *Daci DCC*, *Brittones D*. În opinia lui M. P. Speidel aceste *nationes* menționate mai sus corespund unor unități regulate, cum sunt: *Mauri*, *Raeti* și *Sarmati* în Britania, *Brittoni* în Germania, *Mauri*, *Palmyreni* și *Syri* în Dacia, *Hemeseni*, *Palmyreni* și *Syri* în Africa de nord, etc¹⁶.

Termenul de *nationes* se confundă în multe cazuri cu cel de *gentiles* (*Mauri gentiles*, *Brittones gentiles* sau *Gothi gentiles*).

Gentiles desemnează practic militari proveniți din diferite triburi, recrutați din rândul populațiilor de la granițele imperiului sau chiar din afara lor. Un aport în acest caz era adus și de regatele clientelare care ofereau trupe armatei romane. Aceste recrutări se faceau fie prin voluntariat, fie ca o condiție a păcii dintre Roma și aceste populații¹⁷.

Primele contacte dintre mauri și teritoriul nord dunărean au loc în timpul războiului de cucerire întreprins de Traian. Maurii aveau în frunte pe Lucius Quietus, despre acesta izvoarele informându-ne că, datorită faptelor sale de arme, este ridicat la rangul de consul, ulterior devenind și guvernator al Palestinei¹⁸. Lucius Quietus era un *princeps* aflat în fruntea militarilor săi, termenul (*princeps*) mai apare menționat în zona de nord a Africii, un anume *princeps Musulamiorum* este amintit de Tacitus¹⁹. Titlul ce apare la Cassius Dio ca αὐτός τῶν Μαύρων ἀρχὼν ὢν poate fi tradus prin latinescul *princeps*, menit să desemneze pe cei din fruntea triburilor barbare²⁰. Personajul era cetățean roman, tatăl său fiind recompensat cu cetățenia romană și prefectura praetoriului sub împăratul Claudius datorită ajutorului acordat în timpul expedițiilor romane din deșerturile Mauretaniei. Fiul acestuia accede la ordinul ecvestru, devine *praefectus alae*, însă cade în dizgrație sub Domițian, funcțiile sale militare fiindu-i revocate, nu însă și statutul său de șef de trib. Este acceptat de Traianus în fruntea corpului său expediționar maur și primește onoruri triumfale datorită conduitei războinice. Până la începutul războiului parthic accede la rangul de senator, este desemnat *consul suffectus*, *legatus pro praetore* al Palestinei și posibil successor al lui Traian²¹.

După aceste evenimente nu mai avem informații despre prezența maurilor în Dacia până în timpul lui Antoninus Pius, mai exact o diplomă militară, descoperită la Cristești și datată în 8 iulie 158²², unde apar menționați (5-6 *intrinsecus*, 7-10 *extrinsecus*) *vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum*

⁹ Southern, 1989, 81-140; vezi, spre exemplu, inscripția (IDR III/3 47=AE 1944 74) de la Micia care amintește pe *Iulius Evangelianus praefectus* al unității de mauri de aici.

¹⁰ Saxer, 1967, p. 131.

¹¹ Wagner 1939, 51; Speidel 1975, 204; Petolescu 2002, 131-133; Nemeth 1997, 106.

¹² Wagner 1939, 204; Callies 1965, 180; Speidel 1975, 204; Nemeth 1997, 107; Petolescu 2002, 128-129.

¹³ Wagner 1939, 202; Speidel 1972, 299-305; Speidel 1975, 204; Nemeth 1997, 106; Petolescu 2002, 129-130.

¹⁴ Speidel 1970, 142-153; Speidel 1975, 204; Nemeth 1997, 105-106; Petolescu 2002, 131.

¹⁵ Wagner 1939, 202; Speidel 1975, 204.

¹⁶ Discuțiile rămân deschise pentru *numerus Cantabrorum*, deoarece Cantabrii nu sunt cunoscuți în inscripții, iar un *numerus Dacorum* este atestat la Apamea (Syria): 'Ενθαδε κίται Ἀστέριος τριβούνος νονμέγου Δακών, IGLS 4, 1356, însă trupa se consideră a fi din perioadă bizantină, Speidel 1975, 207, nota 23. Pentru organizarea efectivelor de *numeri* în Dacia, vezi: Cupcea, Marcu 2006, 186-189.

¹⁷ Speidel, 1977, 715.

¹⁸ Cassius Dio, LXVIII, 32, 4.

¹⁹ Tacitus, *Annales*, IV, 24, 2: *principes Musulamiorum defectionem coepiantis securi percutit*.

²⁰ Hamdoune 1999, 142.

²¹ Hamdoune 1999, 142-145, cu întreaga bibliografie asupra problemei.

²² CIL XVI 108 = IDR I 16; Petolescu 2002, 134-138; Reuter 1999 (2001), 391-394.

Mauris gentilibus in Dacia superiore. În această mențiune se disting detașamente din trupe regulate din Africa și Mauretania Caesariensis, indicați aici ca *vexillariis*, și o formațiune neregulară de mauri, *gentiles*, cu un statut diferit față de restul unităților menționate²³. În opinia lui M. P. Speidel faptul că acestor *vexillari* le este acordată diploma atestă că ei sunt militari din *alae* și cohorte din nordul Africii, rolul lor fiind acela de a antrena și disciplina pe acești *Mauri gentiles*, oameni proveniți din triburile maure înfrânte în timpul războiului lui Antoninus Pius din Mauretania, dintre anii 145-150 e. n. În opinia aceluiași autor acest lucru constituia o practică des întâlnită la romani, și anume aceea de a încadra populații rebele sub comanda unor militari de încredere²⁴. Un exemplu apropiat îl constituie cei 8000 de soldați sarmați obținuți de Marcus Aurelius în urma tratatului de pace²⁵. Astfel, conform celor de mai sus, acești *gentiles* sunt considerați *deditici*, fiind înrolați forțat în rândurile armatei romane datorită înfrângerii. Cazul este comparabil cu cel al unora dintre *nationes* menționate în tratatul *De munitionibus castrorum*.

Într-o altă diplomă²⁶ din timpul aceluiași împărat, descoperită la Răcari, sunt pomeniți *Mauris eq[ui]t[us] (ib[us] et pedit[us]) qui sunt in [Moesia Sup[er]iore]*, deci, constituție emisă pentru armata Moesiei Superior. Fragmentul, astăzi pierdut, a permis și interpretarea *[Dacia Sup[er]iore]*²⁷, mai potrivită în contextul diplomei prezentate anterior, însă nu totalmente sigură. Cu toate acestea, până în prezent nu au fost identificate unități de mauri în Moesia Superior²⁸.

Christine Hamdoune, care nu subscrie la ideea că acești *gentiles* provin din prizonieri de război, surprinde că în acest document etnicul precede specialitatea- *Mauris equitibus* fiind considerați trupe de elită în cadrul armatei romane. Aceeași autoare nu consideră că mai este necesară întregirea *et pedites*, maurii fiind amintiți ca *gentes* în baza unui *foedus* care exista între aceștia și Roma.²⁹

În cadrul armatei romane este atestat modul de promovare de la *pedites* la *equites*, ceea ce însemna un câștig atât ca soldă cât și ca prestigiu³⁰, însă nu știm dacă cei menționați aici sunt prin excelență călăreți. Maurii primesc cetățenia în baza serviciul militar întreprins în armata romană, prin aceasta dovedindu-se a fi fideli Romei, și nu pentru un act de excepțional curaj pe câmpul de luptă³¹.

Acest caz este asemănător cu cel al palmyrenilor menționați epigrafic ca *Palmyrenis sagittariis ex Syria qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo civitatem deditiis quorum nomina subscripta sunt*³². La fel, diploma de la Răcari menționează probabil același lucru, acordarea cetățeniei acelor *Mauris equites* în baza unui contract (*foedus*). În ambele cazuri nu avem menționați niște prizonieri de război, cu statut de *deditici*, ci niște militari contractați în baza unor înțelegeri, poate niște voluntari recrutați din cadrul unor comunități neîncadrate dreptului roman. Dacă în cazul palmyrenilor aceste înțelegeri se puteau face sub Traianus³³, ori mai probabil sub Hadrian³⁴,

²³ Trei *alae*- I *Batavorum*, I *Hispanorum Campagonum*, I *Gallorum et Bosporanorum*, trei cohorte- I *Thracum*, IV *Hispanorum*, I *Augusta Ituraeorum* și acești *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia superiore*.

²⁴ Speidel 1975, 209; Southern 1989, 93, autoarea consideră că *vexillari* au fost recrutați din trupe staționate în Africa de nord și Mauretania pentru a asigura comanda acestor *gentiles*.

²⁵ Speidel 1977, 715.

²⁶ CIL XVI 114 = IDR I 29; Petolescu 2002, 134; Benea 1986, 141-142.

²⁷ Nemeth 1997, 103.

²⁸ Pentru unitățile auxiliare (atestare în diplome militare) din cele două Moesii, vezi: Matei-Popescu, Țentea 2006, 102-108. *Cohors Maurorum milliaria* apare menționată într-o diplomă militară (AE 2002, 1237) descoperită la Kostolac/Viminacium-Moesia Superior. Pe diplomă este lizibil numele titularului: *T(ito) Flavio (Titi) f(ilio) Titiano Bassian(a)*. După cum reiese însă din textul diplomei constituția este emisă pentru trupele din Pannonia Inferior, deci fără legătură cu unitățile auxiliare din Moesia Superior. Mai mult, titularul amintește că este din localitatea Bassiana, aflată în Pannonia. Nu avem atestate nici epitafuri sau altare votive care să fie ridicate de militari din unități de mauri, așa cum este în Dacia.

²⁹ Hamdoune 1999, 154-155.

³⁰ Roxan 1994 (1995), 142-144- unde este menționat că cei promovați trebuiau să aibă o rezervă de 125 de denari în caz că pierdeau sau accidentau calul din proprie vină. Pentru recrutarea în armata romană, vezi: Davies 1989, 3-30.

³¹ Christine Hamdoune 1999, 155.

³² IDR I 5=RMD I 17 (Cașei-120), IDR I 6 (Porolissum-120), IDR I 8=RMD I 27(Tibiscum-126), IDR I 9= RMD I 28 (Tibiscum-126).

³³ Mann, appendix RMD II, 217.

³⁴ Traian vroia să schimbe rutele comerciale din Orientul Apropiat. Mai exact, să excudă Babilonia deviind rutele comerciale prin Armenia. Astfel, orașele caravanieră din zonă și evreii (care erau angrenați în comerțul dintre cele

la Volubilis, Aelius Tuccuda, *princeps gentes Baquatium*, face o dedicație în cinstea lui Antoninus Pius³⁵. Personajul este cetățean, cel mai probabil din timpul lui Hadrian, iar gestul acestui *princeps* arată recunoșterea unor alianțe mai vechi dintre *gens Baquates* și Roma.

Credem că această abordare a problemei maurilor din Dacia este mai sigură. Diferența se observă între corpul expediționar al lui Lucius Quietus (care fac parte din rândul acelor *symmachiari* menționați la Pseudo-Hyginus, termenul desemnând aliat în grecește, și nu al acelor *nationes*) și acești *Mauri gentiles*. Despre cei din urmă nu știm dacă aveau în frunte un *princeps* (nici în cazul palmyrenilor nu este menționat unul), însă cu siguranță nu constituiau un corp expediționar, ci mai degrabă grupul de militari din care se vor forma acele serii de *numeri* atestate în Dacia. Astfel, nu subscriem la ideea că aceștia sunt niște prizonieri de război, ci mult mai probabil niște militari care sunt înrolați în urma unui *foedus*, a căror transformare s-a făcut treptat, în final fiind încadrați într-un *numerus* și primind garnizoană.

În continuare vom încerca să observăm dacă aceste accepțiuni pot fi verificate de informațiile extrase din materialul epigrafic. În provincia nord dunăreană avem atestate o serie de unități militare de mauri: *numerus Maurorum Miciensium*, *numerus Maurorum Tibiscensium*, *numerus Maurorum Hispanensium*, *numerus Maurorum S(...)* toate în Dacia Superior, un *numerus Maurorum Optatianensium* în Dacia Porolissensis și un *numerus Maurorum Σ(...)* în Dacia Inferior.

Dacia Porolissensis

OPTATIANA, Sutoru, jud. Sălaj

Unitatea a staționat la *Optatiana* (Sutoru, jud. Sălaj), prezența sa fiind atestată prin ștampile de tipul NMO³⁶. Cercetări arheologice mai recente au dus la identificarea castrului pe teren, (fortificația de pe valea Almașului se află pe drumul modern Huedin-Zimbor)³⁷, tot acum fiind descoperite și alte cărămizi stampilate cu abrevierea de mai sus³⁸. Dintr-o inscripție funerară³⁹ ne este cunoscut un militar al trupei, *Aurel(ius) Bassus sign(ifer) n(umeri) M(aurorum) O(ptatianensium)*, care ridică epitaful soției *Aelia Prisosta* (decedată la vârsta de 30 de ani), fiicei *Aur(eli)a Bassina* (moartă la vârsta de 7 ani) și fiului *Aurel(ius) Denzi*. Prezența nomenului *Aurelius/Aurelia* la trei dintre membrii familiei ne indică perioada de după *constitutio Antoniniana*. Mai mult, nu avem nici o certitudine că avem un militar din spațiul nord african, numele său, *Aurelius Bassus*, nepermițând interpretări sigure.

Nume ca *Prisosta* și *Denzi* sunt considerate a fi de factură tracică⁴⁰, însă descoperiri mai noi conduc spre alte concluzii: O diplomă militară⁴¹ (24 septembrie 151), descoperită recent la Samvm (Cășeu), este acordată unui *ex p[re]f[ect]e Prososto Ianuari f., Pannon(io)*. Astfel pentru antroponimul *Prisosta* (care era un *hapax* și nu un nume tracic) avem o analogie. În cazul lui *Aurel(ius) Denzi* o reântregire de forma *Aurelia Denzi* considerăm că este mai potrivită.

Putem observa cum printre efectivele unității de mauri avem atestați militari din alte zone decât Africa, aici fiind gravate în piatră numele membrilor unei familii provenite din spațiul pannonic care la momentul ridicării monumentului beneficiau de drepturile cetățeniei romane.

două imperii) pierdeau enorm prin această revizuire. Situația în zonă a fost restabilită de Hadrian, Roma păstrând doar Arabia, tocmai pentru a menține controlul comercial cu China și India, Neusner, 1979, 58.

³⁵ Hamdoune 1999, 153.

³⁶ CIL III 1633, 6 = (8074, 27), Petolescu 2002, 137;

³⁷ Ilieș et alii 2002, 131-147; În campania din 2006 au fost identificate trei laturi ale castrului, lungimea (sau latimea) fiind de aproximativ 165, 00 m, Marcu 2007, 112.

³⁸ Ilieș et alii 2002, 131-147.

³⁹ AE 1932 81, Petolescu 2002, 137.

⁴⁰ Russu 1977, 360; antroponimele apar ca *hapax* la Dana 2004, 438 (*Denzi*) și 442 (*Prisosta*).

⁴¹ Isac 2001, 49-60=RMD V 405.

Un *n(umerus) M(aurorum) S(...)* este atestat de o stampilă (două țigle cu ștampilă) descoperită la Sânpaul (jud. Harghita)⁴². Numele unității a fost reîntregit în baza descoperirii menționate. Recent, C. Timoc a propus întregirea *n(umerus) M(aurorum) S(alinensium)* în baza faptului că unitatea ar supraveghea zona salinelor de la Sânpaul⁴³. Posibilitatea, deși nu este totalmente exclusă, este greu de dovedit fără noi descoperiri epigrafice care să indice exact toponimul. Castrul (150 x 133m-1,99 ha) este puțin cunoscut⁴⁴, iar în opinia lui N. Gudea fortificația este construită sub Antoninus Pius, deoarece acum avem documentată prezența maurilor în Dacia⁴⁵. Tot în legătură cu trupa mai poate fi pus un epitaf fragmentar⁴⁶ aparținând lui *Aur(elius) Severus dec(urio)*, decedat la vârsta de 30 de ani⁴⁷. Prezența *nomen*-ului *Aurelius* (ca și în cazul lui *Aurelius Bassus*) și lipsa *praenomen*-ului indică o înțetățenire recentă, epitaful fiind databil la începutul sec. III.

AMPELVM, Zlatna, jud. Alba

O serie de descoperiri din zona Ampelum au condus la identificarea altei unități: *n(umerus) M(aurorum) Hisp(anensium?)*.

Prima dintre aceste descoperiri este un altar votiv⁴⁸ dedicat lui *Silvanus Domesticus*, întru sănătatea lui *Titus Flavius Crescens* prefect al unității *n(umerus) M(...)* *Hisp(...)*. Monumentul este ridicat de *T(itus) Fl(avius) Felicianus, domus illius alumnus*.

Un alt altar votiv⁴⁹ este închinat lui IOM de către *M(arcus) Aurel(ius) [A]lexander mil(es) n(umeri) Maur(orum) Hisp(anorum) Antoniniani*. Supranumele *Antoninianus* permite datarea monumentului sub Caracalla.

Un al treilea altar votiv⁵⁰ are gravată următoarea inscripție: *Fortunae reduci et Genio n(umeri), Aur(elius) Redux praef(ectus) n(umeri) M(...)* *H(...)*, *d(onum) l(ibens) p(osuit)*.

Ultima descoperire care vizează această unitate de mauri este un monument funerar⁵¹ ridicat lui *Aelius ...?* *miles* de către soția acestuia *Ael(ia) V(ictor)ina*.

Inscripțiile de mai sus ne fac cunoscuți doi prefecți ai unității, *T. Flavius Crescens* și *Aur(elius) Redux* (cel de al doilea cu *dua nomina* și *Aurelius* ca *nomen*), și doi militari, *M. Aurelius Alexander* și *Aelius...*, amintiți simplu ca *miles* pe epigrafe. Manifestările religioase nu trădează o influență africană care poate fi surprinsă clar, așa cum avem la Micia (vezi partea unde sunt prezentate descoperirile din acest punct), însă putem menționa dedicația lui *T. Flavius Crescens* către *Silvanus Domesticus*⁵², personajul fiind prefect al unității de mauri.

Numele trupei a fost reconstituit în baza datelor oferite de materialul epigrafic ca *n(umerus) M(aur(etanorum) H(isp...))*⁵³. Spre diferență în CIL avem forma *miles numeri Hispanorum*. M. P. Speidel, în baza unei inscripții de la Neapolis/Palestina⁵⁴, propune ca abrevierea *NMM* să fie citită *n(umerus) m(ilitum) M(aurorum)* și nu *n(umerus) M(aurorum) M(iciensium)* sau *n(umerus) m(ilitum) M(iciensium)*⁵⁵. Al. Popa și I. Berciu, în baza faptului că abrevierea *NM* este specifică unităților de mauri din Dacia, reîntregeau, corect considerăm noi, numele unității ca *n(umerus) M(aurorum) Hisp*⁵⁶.

⁴² IDR III/4 254, Petolescu 2002, 135.

⁴³ Timoc 2000, 397, nota 3 pentru presupusul toponim.

⁴⁴ Marcu 2007, 173.

⁴⁵ Gudea 1997, 61.

⁴⁶ IDR III/4 259 = AE 1975 723.

⁴⁷ Este posibil ca decedatul să fi făcut parte dintre efectivele alei I *Asturum*, Petolescu 2002, 63, nota 14.

⁴⁸ IDR III/3 325 = CIL III 1149 = ILS 3558, Petolescu 2002, 137.

⁴⁹ IDR III/3 312 = CIL III 1294; Petolescu 2002, 137.

⁵⁰ IDR III/2 302 = AE 1971 383; Petolescu 2002, 137.

⁵¹ IDR III/3 339 = CIL III 1316; Petolescu 2002, 137.

⁵² Tot de la Ampelum provine un alt altar votiv-IDR III/3 128- dedicat lui *Deo Silumio Domestico* de către *Senti Aper* (etnonim african) și *Philumenus*; pentru interpretarea datelor oferite de monumente, Bărbulescu 1994, 1338.

⁵³ Reîntregire după AE 1971 383.

⁵⁴ AE 1948 148- *Di(s) m(anibus Augindai/ eq(ues) ex numero (sic!) m(ilitum) Maurorum/vixit anno(s) XXX, h(eres) b(ene) m(erenti)*.

⁵⁵ Speidel 1975, 214.

⁵⁶ Popa, Berciu 1967, 1001-1007.

Contingentul poate fi format din maurii care au invadat Spania sub Marcus Aurelius, și care fiind înfrânți au fost înrolați în armata romană⁵⁷.

TIBISCVM (Jupa, jud. Caraș-Severin)

Seria descoperirilor continuă cu cele de la Tibiscum. Numele unității este întregit cu ajutorul informațiilor oferite de inscripția unei lespezi funerare⁵⁸. Monumentul, păstrat în stare fragmentară, este închinat lui *Ael(ius) Sebl...? [vet?]eranus ex n(umero) M(aurorum) Tib(iscensium)* și soției sale *Aelia Sa...tus?*. De ridicarea monumentului se îngrijește fiul acestora, *Aelius Valens*. În acest punct al Daciei romane au fost identificate o serie de castre, cinci la număr, acestea cunoscând etape distincte de construcție⁵⁹. Trupa de mauri este campată relativ târziu față de restul unităților, *cohors I sagittariorum* (într-o primă fază, din a doua jumătate a secolului al-II-lea fiind înlocuită probabil de *cohors I Vindelicorum milliaria*) și arcașii palmyreni. Aceste trupe vor forma garnizona castrului mare de piatră⁶⁰. Prima fortificație de aici este un *castellum* de pământ. Peste acesta este construit un castru mic de pământ (110 x 101), unitatea documentată prin ștampile fiind *cohors I sagittariorum*. La sud-vest de acest castru de mici dimensiuni a existat o a doua fortificație. Prelungirea laturilor de est și de nord ale castrului mic de piatră a dus la formarea unei fortificații care îngloba cele două castre, acesta fiind practic castrul mare de piatră (o inscripție descoperită în basilica din *principia* se datează în anul 165)⁶¹.

Se presupune că unitatea de mauri mai apare menționată pe un fragment de relief de marmură⁶² și pe un fragment de stelă funerară⁶³. *Numerus Maurorum Tibiscensium* este atestat și într-o dedicație colectivă a mai multor trupe. Altarul⁶⁴ descoperit la Micia este închinat lui Iupiter Optimus Maximus, pentru sănătatea lui Septimius Severus și fiilor săi⁶⁵. Din datele oferite de epigrafele externe ne este cunoscut un prefect al trupe de mauri: *Marius Domesticus praef(ectus) [n(umeri)] Mauret[anorum] Tibiscensium*⁶⁶.

Tot în legătură cu unitatea de mauri de la Tibiscum trebuie pus un monument⁶⁷ de la Apulum, închinat lui IOM Dolichenus, pentru sănătatea lui Septimius Severus și a fiilor săi. Dedicantul, *Iulius Gracilis [eques n(umeri)] M(aurorum) Tib(iscensium) ex sing(ulari) [co(n)s(ularis)]*, este fost *eques* în garda guvernatorului, fiind detașat temporar din acest *numerus*⁶⁸.

La Tibiscum avem atestați un prefect al unității din surse externe, *Marius Domesticus*, un *eques* care a făcut parte și din garda guvernatorului, *Iulius Gracilis* și un veteran, *Aelius Sebl...?*. Din mențiunile epigrafice deducem că trupa avea efective de călăreți.

MICIA (Vețel, jud. Hunedoara):

Acest punct al Daciei romane este cel mai bogat în informații privind staționarea maurilor în provincie. O inscripție⁶⁹ din anul 205 precizează că *Mauri Mic(ienses) et Iul(ius) Evangelianus praef(ectus), templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua p(ecunia) et opera restituer(unt)*.

⁵⁷ Petolescu 2002, 138, și cu alte referințe bibliografice asupra problemei.

⁵⁸ IDR III/1 156; Petolescu 2002, 135.

⁵⁹ Benea, Bona 1997; Marcu 2007, 138-150, cu întreaga bibliografie asupra problemei.

⁶⁰ Marcu 2007, 150 consideră că fortificația de 0,63 ha, descoperită de partea opusă a Timișului față de restului fortificațiilor mai timpurii, ridicată sub Antoninus Pius, corespunde ca loc de garnizoană, într-o primă fază, pentru *numerus*-ul de mauri. Pentru fortificație, vezi: Ardeț, Ardeț 2004, 38-55.

⁶¹ Benea 2003, 13-14.

⁶² IDR III/1 147

⁶³ IDR III/3 172, faptul că textul monumentului este împărțit în două coloane conduce spre analogii cu spațiul Mauretaniei și a Africii de nord-vest, după cum apare și în explicațiile din corpus.

⁶⁴ IDR III/1 77 = CIL III 1343.

⁶⁵ Petolescu 2002, 135: presupune că trupele sunt concentrate la Micia în vederea executării unor lucrări de construcții; Nemeth 2005, 59-60: crede că trupele sunt concentrate la Micia datorită unui conflict existent, despre care însă nu avem informații. Trupele amintite sunt: *cohors sagittariorum* ?, *cohors I Vindelicorum*, *numerus maurorum Tibiscensium*, *ala I Batavorum milliaria*, *ala I Hispanorum Campagorum*, *cohors I Alpinorum*, *numerus Germanicianorum*, *numerus campistrorum*?

⁶⁶ CIL III 9368 = 20944 = IDRE II 462; Petolescu 2002, 315.

⁶⁷ IDR III/5 219.

⁶⁸ IDR III/5 219; Piso 1994, 207-208; vezi și Speidel 1994, 215-216, care reîntregește *[(centurio) n(umeri) Pal]m(yrenorum) Tib(iscensium) ex sing(ularibus)*.

⁶⁹ IDR III/3 47 = AE 1944 74; Petolescu 2002, 136.

Lăcașul de cult menționat în inscripția de mai sus a fost identificat pe teren și cercetat arheologic. Templul are o formă patrulateră (zidurile au o grosime variabilă, cuprinsă între 0,60-0,75 m) și prezintă două faze de construcție. În prima fază cercetătorii consideră că avem un templu patrulater cu trei *cellae* (dimensiuni de 18 x 11,90 m). Încăperea centrală a edificiului este împărțită în a doua fază de o construcție în trei nave, fiind construite două noi ziduri mediane ce duc la prelungirea templului spre vest (noile dimensiuni 19, 05 m). Acum se pot distinge trei *cellae* (1-3, 50 x 3, 40 m; 2-3, 50 x 3 m; 3-3, 50 x 2, 90 m), o încăpere apărută datorită împărțirii navei dinspre nord (2, 20 x 1, 80 m), plus o încăpere în exterior⁷⁰.

Divinitățile (*dii patrii*) care patronează templul, refăcut datorită deteriorărilor cauzate de vechime, au născut contradicții încă de la descoperirea inscripției care le menționează. În opinia mai multor specialiști acești *Dii patrii*, ai maurilor de la Micia, pot fi identificați cu *Dii Mauri*⁷¹. S. Nemeti surprinde foarte bine diferența dintre *dii patri* și *dii hospites*⁷², *dii patrii* fiind doar o formulă generală prin care persoane, care diferă ca origine, își adoră proprii zei, zeii părintești, zeii de acasă, în special când se află în diferite colțuri ale imperiului, departe de locurile natale.

Același autor subliniază faptul că *Dii Mauri* este o formulă prin care romanii desemnează niște *dii hospites*, aceasta limitându-se la spațiul Africii de nord. În schimb, *dii patrii* de la Micia sunt niște zei părintești ai maurilor, pe care aceștia nu îi pot menționa cu formula *diis mauris*⁷³. Ca analogie putem folosi o inscripție de la Porolissum, în textul căreia se menționează că trupa de palmyrenii de aici a ridicat un edificiu de cult pentru zeul lor național Bel. Templul este refăcut în timpul împăratului Caracalla datorită daunelor provocate de un incendiu⁷⁴. Zeul este amintit ca *deus patrius Belus*, deci un zeu părintesc al palmyrenilor de la Porolissum venerat departe de casă și menționat aici ca *deus patrius*. La fel, maurii de la Micia venerează o serie de zei de acasă în Dacia, însă ei sunt menționați simplu ca *dii patrii*. Tot aici mai putem aminti o serie de exemple care pot oferi o paralelă cu cazul Miciei. Este vorba de *numerus Hemesenorum*, cantonat la El-Kantara în Egipt, și *cohors milliaria Hemesenorum Antoniniana* de la Intercisa (Dunapentele)-Pannonia Superior. În cazul primilor (sau un alt *numerus* cu același nume), chiar dacă staționarea este numai în intervalul 212-217 e. n. avem atestată renovarea unui templu⁷⁵. Situația este similară și la Intercisa⁷⁶. În toate cazurile menționate mai sus militari aflați în diferite colțuri ale Imperiului își păstrează tradițiile și venerează străvechii zei naționali. Palmyrenii pe Bel la Porolissum, emesienii pe Elagabalus în Pannonia și Egipt, maurii pe acei *dii patrii* la Micia. Refacerile sau construcțiile de temple sunt atestate în toate cazurile sub Severi. Această dinastie a simpatizat cu majoritatea cultelor orientale și în special cu cel al lui Sol Invictus, propaganda imperială facilitând expansiunea lor în toate zonele Imperiului⁷⁷.

În continuare vom încerca să-i identificăm pe acești zei ai maurilor de la Micia cunoscuți doar prin inscripția de refacere a templului (*templum deorum patriorum*), dedicațiile directe epigrafice către aceștia lipsind.

În ruinele templului a fost descoperit un altar votiv⁷⁸ închinat lui Silvanus. Monumentul este ridicat de un anume *Rufus praefectus*. În opinia lui S. Nemeti faptul că un *praefect* al *numerus*-ului de mauri face o dedicație către Silvanus tocmai în templul acestor *dii patrii*, refăcut de soldații unității pe propria cheltuială, atestă că acest Silvanus este unul dintre zeii părintești ai maurilor micienși și nu un zeu roman asociat acestora (*dii patrii*)⁷⁹. Tot

⁷⁰ Daicoviciu 1970, 260-264; Rusu-Pescaru, Alicu 2000, 93-94, Alicu 2004, 63-68.

⁷¹ În literatura de specialitate acești *Dii patri* de la Micia au fost identificați, chiar dacă în unele cazuri doar ambigu, cu *Dii Mauri*, Daicoviciu 1970, 263; Sanie 1981-1982, 303; Camps 1954, 238, nr. 9; Bénabou 1976, 318; Bărbulescu 2003, 136 și 184; pentru o prezentare mai amplă a ipotezelor privitoare la *Dii patri* de la Micia și *Dii Mauri*, vezi: Nemeti 2005, 114-129. Pentru analiza unor teonime legate de *Dii Mauri*, vezi: Vattioni 1994, 34-40.

⁷² Nemeti 2005, 118-120.

⁷³ Nemeti 2005, 120.

⁷⁴ Stein 1942, 3.

⁷⁵ CIL VIII 2494- *Pro salute Dominorum Nostrorum Augustorum templum Dei Soli Invicti Iulius Draco, centurio legionis III Augustae praepositus Numeri Hemesenorum, delapsus restituit dedicavitque et sigillum renovavit.*

⁷⁶ AE 1910 141- *Deo Soli Alagabalo, pro salute Imperatorum Luci Septimi Severi Pii et Marci Aureli Antonini Pii et Luci Septimi Getae Caesaris Augusti cohors miliaria Antoniniana Hemesenorum civium Romanorum sagittariorum, cui sub Baebio Caeciliano, legato Augustorum, praeest Quintus Modius, Quinti filius, Quirina tribu, Rufinus, tribunus, templum a solo extruxit.*

⁷⁷ Halsberghe, 1972, 40.

⁷⁸ IDR III/3 118.

⁷⁹ Nemeti 2005, 124.

de la Micia provine și un altar votiv închinat lui *Deo Mercurio* de către *Marcus Antonius Sabinianus princeps*. Pe epigrafă putem remarca că *Marcus* este scris întreg, neabreviat. Personajul nu este un magistrat în *pagus*-ul Micia, *princeps* cu rosturi și atribuții administrative, cum este stipulat în explicațiile din *corpus*⁸⁰, ci mai sigur un *decurio princeps*⁸¹. Alte variante ar fi ca personajul mai sus menționat să fie un *princeps gentis* sau chiar *praepositus* al *numerus*-ului. Fiind un gest votiv, personal, în textul dedicațiilor nementionându-se în majoritatea cazurilor funcțiile civile sau gradele militare, este greu să ne pronunțăm cu certitudine asupra statutului dedicantului. Ceea ce se poate surprinde este dedicația acestuia către *Mercurius*. Tot din același punct provin și altarele votive ridicate de *Aelius Ianuarius*⁸² și *Aurelius Secundus*⁸³. Ambele dedicații sunt făcute către *Silvano Domestico et Mercurio*. Asocierea celor două divinități este des întâlnită în Africa de nord, prin alăturarea celor doi zei din panteonul clasic este reliefat un vechi zeu african care împrumută din funcțiunile și atributele zeilor romani. Astfel, prin această *interpretatio Africana*, se naște o figură divină mixtă din combinarea și contopirea a două divinități greco-romane⁸⁴.

Același *Rufus praefectus* ridică un alt altar⁸⁵, de această dată zeului Pluton. Zeul a fost identificat cu divinitatea grecească a bogăției- *Plutus*⁸⁶, însă și aici avem vizat un zeu african, ascuns sub corespondentul său roman. Divinitatea poate fi de origine punică, poate *Baal Addir*, sau un aspect local al zeului infernului, *Hades-Pluto*, care pătrunde la Carthagina dinspre Sicilia⁸⁷.

Al treilea altar⁸⁸ ridicat de același prefect la Micia este închinat lui *Liber Pater*. În spațiul nord-african avem un zeu local care are ca și corespondent zeul greco-roman. Acest *Liber Pater* african este cunoscut dintr-o inscripție bilingvă de la *Lepcis Magna, Shadrappa*, el fiind totodată socotit, alături de *Hercules/Milk'ashtart*, întemeitor al orașului. Zeul face parte dintre grupul de divinități protectoare ale împăratului *Septimius Severus*⁸⁹.

În opinia lui S. Nemeti la Micia, printre zeii panteonului clasic greco-roman, avem atestați, prin dedicațiile diferiților adoratori, zei proveniți din spațiul african: *Mercurius Silvanus* (ca o divinitate distinctă născută din această asociere), *Silvanus*, al cărui altar este descoperit în templul zeilor mauri, *Pluton frugifer* (patron al localităților *Thugga* și *Mustis*) și *Liber Pater/Shadrappa*⁹⁰.

Fortificația de la Micia ocupă o suprafață însemnată, 360,00 x 181,00 m (6,51ha), fiind mai extinsă decât cea a castrului mare de la *Tibiscum*. Garnizoana era alcatuită din *ala I Hispanorum Campagonum milliaria*⁹¹, *cohors II Flavia Commagenorum* și *numerus Maurorum Miciensium*⁹².

Din aceeași localitate mai putem aminti o inscripție funerară⁹³. Pe monument este amintit *Aurelius Maurus* veteran al cohortei de *commageni* din localitate și copiii acestuia *Lucius Aurelius Primanus*, *Aurelius Surus miles* în cadrul *numerus*-ului de mauri de la Micia și *Aurelia Eustina*. De monument se îngrijește soția veteranului, *Aurelia Surilla*.

Dacă acceptăm întregirea din *CIL* pentru *Maurus*⁹⁴, atunci avem prima și singura atestare sigură a unui posibil etnic african printre militarii din unitățile de mauri din Dacia⁹⁵. În acest caz avem o familie mixtă, tatăl

⁸⁰ IDR III/3 110.

⁸¹ Analogie cu *M. Aurelius princeps (numeri)* de la *Tibiscum*, Piso, Benea 1999, 106.

⁸² IDR III/3 134.

⁸³ IDR III/3 135.

⁸⁴ Nemeti 2005, 125, cu întreaga bibliografie asupra problemei și cu numeroase exemple din zona Africii unde sunt atestate dedicații pentru acest *Mercurius Silvanus*.

⁸⁵ IDR III/2 116.

⁸⁶ Petolescu 1980, 457-458.

⁸⁷ Nemeti 2005, 127, cu întreaga bibliografie asupra problemei.

⁸⁸ IDR III/3 104.

⁸⁹ Bénabou 1976, 318; Nemeti 2005, 127, autorul precizează punctele unde acest cult african al lui *Liber Pater* este întâlnit.

⁹⁰ Nemeti 2005, 128.

⁹¹ Gudea, Zahariade 1980, 63 autorii nu consideră unitatea a fi *milliaria*.

⁹² Marcu 2007, 150-154.

⁹³ *CIL* III 7954.

⁹⁴ Speidel 1975, 210, consideră reîntregirea incorectă, o schimbare a lui *MAIVRVS* în *Maurus*. *CIL* II 865, atestă pe un anume *L. Iunius Maurus* în *Boetica*, la *Epora*. Epigrafa este ridicată de fiica acestuia, *Iunia Maurina*.

⁹⁵ Alții pot fi ascunși sub nume romane.

servește în *cohors II Flavia Commagenorum*, iar unul dintre fii se numără printre efectivele unității de mauri. Monumentul poate fi datat după anul 212 datorită frecvenței numelui *Aurelius*, a modului în care este lucrată piesa și prezenței a numeroase ligaturi în text. Chiar dacă este opera unui artizan local, faptul că în centru este reprezentată soția veteranului trădează o inspirație orientală. Textul inscripției atestă relațiile existente între comunitățile maură și siriană de la Micia⁹⁶.

Un alt epitafor⁹⁷ descoperit la Micia îi este ridicat lui *Dassius, [miles?] n(umeri) M(aurorum) M(iciensium)*. În acest caz observăm că printre efectivele acestor trupe maure, cel puțin inițial, avem atestat un *illyr*⁹⁸. Faptul că alte elemente, decât cele etnice (mauri, palmyreni etc), sunt recrutate în acești *numeri* este demonstrat de o altă descoperire din Dacia. Pe un fus de coloană⁹⁹ este inscripționat numele lui *Mucatra Brasi miles n(umeri) Palmyrenorum Tibiscensium*, de ridicarea monumentului ocupându-se *Mucapor Mucatralis* moștenitor și companion de arme. Monumentul de la Apulum atestă prezența militarilor traci în rândul efectivelor unității de palmyreni de la Tibiscum. Și în acest caz avem atestat un *miles* (dacă întregirea este corectă), menționarea unor *decurio* sau *equites* fiind mai rare.

De la Potaissa (Turda) provine o altă epigrafă¹⁰⁰, aici fiind amintit *T(itus) Val(erius) dec(urio) n(umeri) m(ilitum) M(...)* după cum apare în CIL. Interpretarea corectă o datorăm Patriciei Southern, autoarea întregind abrevierea **NMM** (din cel de al doilea M lizibilă doar jumatea stângă) *n(umeri) M(aurorum) M(iciensium)*¹⁰¹.

O ultimă descoperire provine de la Sarmizegetusa. Pe inscripția fragmentară¹⁰² se disting următoarele: *[de]c(urio) col(oniae), equo [(publico)], [pr]aef(ectus) n(umeri) Maur(orum) [Mic(iensium?) S]everiani*. Supranumele imperial al unității permite datarea inscripției în timpul lui Severus Alexander.

Dacia Inferior

Răcari (jud. Dolj):

Din acest punct provin o serie de țigle și cărămizi șampilate de formele: **NME** (cu șapte variante) și **NMS** (litera S inversă)¹⁰³. Tot aici putem aminti și diploma militară menționată anterior (vezi nota 26). Incinta de piatră a castrului, după ultimele estimări, măsoară 141,60 x 137,50 m¹⁰⁴. Frapantă este asemănarea dintre ștampilele de pe materialul tegular de la Răcari și Sânpaul de tipul **NMS**, cu S retrograd. Aceasta litera indică locul garnizoanei (Micia, Tibiscum etc), însă identificarea se lasă încă așteptată, interpretări ca *Σ(aldensium)* sau *S(alinensium)* nefiind concludente. În explicațiile din corpus se presupune că unitatea este identică cu cea de la Sânpaul, trupa staționând pe rând în aceste două puncte din Dacia¹⁰⁵, însă după cum surprinde F. Marcu nu vedem de ce trupa și-ar fi păstrat inițiala în ambele puncte, numele localităților fiind diferit. În opinia aceluiași autor S poate indica semnul pentru *milliaria*, castrul de la Răcari fiind potrivit pentru o astfel de trupă, chiar și *equitata*¹⁰⁶.

Până la noi descoperiri epigrafice este greu de menționat dacă unitatea a stat succesiv în aceste două puncte, sau dacă inscripțiile menționează două unități distincte.

★

Cu ajutorul informațiilor oferite de descoperirile mai sus menționate putem afirma următoarele: primele contacte dintre călăreții din spațiul munților Atlas și Dacia se pot consemna în timpul primului război de cucerire (101-102 e. n.) al lui Traian. Călăreții mauri sunt reprezentați în scenele frizei de pe Columna lui

⁹⁶ Hamdoune, 1999, p. 173.

⁹⁷ IDR III/3 176 = CIL III 7872; Petolescu 2002, 136.

⁹⁸ Un *Aurelius Dasius* atestat printre efectivele legiunii de la Potaissa- Dana 2004, 436.

⁹⁹ IDR III/5 559.

¹⁰⁰ CIL III 7695.

¹⁰¹ Southern 1989, 136.

¹⁰² IDR III/ 2 133 = AE 1933 250; Petolescu 2002, 136.

¹⁰³ AE 1959 325; IDR II 168; Petolescu 2002, 314; ultima literă a fost interpretată *E(quitum)*, Florescu 1930; *E(lectorum)*, Daicoviciu 1959, 194; *Σ(aldensium)*, Gostar 1954, 607-610.

¹⁰⁴ Teodor 2006, 230; Marcu 2007, 243-248.

¹⁰⁵ IDR III/4 254.

¹⁰⁶ Marcu 2007, 248, autorul amintește că maurii menționați în diploma din Moesia sunt deopotrivă infanteriști și călăreți.

Traian (LXIV) la Roma, călare, cu părul împletit și scurt, purtând o tunică scurtă și fiind în special lăncieri. Un monument funerar¹⁰⁷ ridicat unui maur la Neapolis/Palestina, *Augindai* (cu antroponim specific african), datat în anul 194 e. n., prezintă aceleași similitudini în reprezentarea defunctului (călărind spre dreapta, cu lancea în mână, părul și vestimentația fiind reprezentate identic cu cea a călăreților de pe columnă), chiar dacă perioada scursă între principatul lui Traian și războaiele civile de sub Severus este marcată de numeroase schimbări, inclusiv ideologice și religioase. Dacă sub Traian avem atestați acești militari în frunte cu *princeps*-ul lor, *Lucius Quietus*, sub Hadrian nu avem cunoștință de prezența lor în Dacia. Mai târziu, sub Antoninus Pius, îi avem atestați în două diplome militare, Cristești (8 iulie 158) și Răcari. Formula *vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia superiore* nu indică un contingent de mauri înrolat forțat care trebuie disciplinat de militari romani din Africa și Mauretania. Așa cum atestă diploma de la Răcari, care menționează pe *Mauris equitibus et peditibus?*, este acordată cetățenia unor aliați, fapt dobândit datorită fidelității arătate față de Roma, tocmai prin serviciul militar sub stindarde romane, început și finalizat în baza unui *foedus*.

În diplome trupa este desemnată doar prin etnicul ei, lipsind formula *pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione* și numele comandantului (ex. cazul palmyrenilor). Nu în ultimul rând trebuie menționat: cetățenia este acordată numai soldatului, nu și familiei sale¹⁰⁸. În cazul acestor unități nu avem atestate epitete de genul *pia fidelis*, *civium Romanorum*, *Torquata* și *armillata*, dobândite de multe *alae* și cohorte pentru bravură în luptă¹⁰⁹. Dacă ar fi primit cetățenia pentru curaj demonstrat într-un conflict militar, credem că și acești *numeri* ar fi putut avea menționate ulterior aceste epitete în titulatură. *Mauri gentiles* provin din triburi aliate Romei și nu din rândul unor triburi berbere aflate în afara provinciei.

Acest fapt poate fi susținut și de dedicațiile către anumite divinități care le întâlnim la Micia. Aici, un prefect - *Rufus* și un *decurio princeps* - *M. Antonius Sabinianus* al trupe, ridică o serie de altare unor divinități africane, unor *dii patrii*, departe de casă, într-un colț opus al imperiului, cum sunt *Silvanus Domesticus* sau doar simplu *Silvanus*, *Pluton frugifer* sau *Liber Pater/Shadrapha*. Este puțin probabil ca niște militari proveniți din rândul unor triburi berbere, înfrânte de către romani, să fie deja romanizați, să ridice altare votive și epitafuri, și mai mult, să manifeste interes și pietate față de niște divinități adorate în centre ca *Lambaesis* și *Lepcis Magna*.

Chiar dacă în literatura de specialitate se stipulează că aceste unități etnice erau conduse de tribuni sau centurioni detașați, în primă fază unele trupe aveau în frunte conducători din rândurile lor. Batavii, spre exemplu, până la revolta din 69 e. n., ofereau periodic recruți armatei romane care serveau sub ofițeri proprii, iar în schimbul acestor contingente primeau imunitate fiscală¹¹⁰. Mai mult, în cazul maurilor și palmyrenilor în Dacia avem atestați prefecti în fruntea acestor serii de *numeri*¹¹¹.

Cel mai probabil din *Mauri gentiles* se formează aceste serii de *numeri*, iar majoritatea atestărilor pentru trupele de mauri provin de la Micia și Tibiscum. Nu există o legătură între călăreții lui *Lucius Quietus* și acești *Mauri gentiles*. În cazul ultimilor nu avem atestați un *princeps*, ca în timpul lui Traian, lucru sesizabil și în cazul palmyrenilor. Mai trebuie menționat că maurii din primul război dacic erau grupați temporar, fiind constituiți pentru a fi folosiți ca trupă de șoc într-o campanie de cucerire (în timp ce *Aulus Claudius Palma* desființa regatul Nabateenilor, *Lucius Quietus* în fruntea maurilor săi distrugea Edessa). Spre diferență de aceștia *Mauri gentiles* sunt un corp compact, din care (la fel ca și în cazul palmyrenilor) se nasc acele unități de *numeri*.

¹⁰⁷ AE 1948 148.

¹⁰⁸ Benea 1986, 142.

¹⁰⁹ Pentru acest aspect vezi: Maxfield, 1981, 218-235.

¹¹⁰ Isaac, 1990, 59.

¹¹¹ O inscripție care a născut numeroase interpretări - IDR III/2 348 - menționează pe un anume *Aelius D...? praefectus* al cohortei *I Augusta Ituraeorum* sau *cohors I Augusta Thracum*., considerat originar din Palmyra. Inscripția a fost analizată și de I. Piso, autorul ajungând la următoarea concluzie: [*Aelius D...* este originar din Sarmizegetusa, el exercitând prima miliție ecvestră comandând *coh. I Augusta Thracum* în Pannonia Inferior, a doua ca tribun angusticlav într-o legiune sau tribun al unei *cohors milliaria*, a treia miliție fiind exercitată ca *praefectus* al *numerus*-ului în cauză, acesta echivalând cu o *ala*. Cariera personajului începe după anul 160 – sec. al-III-lea, Piso 1987/1988, 163-164. Prin analogie putem considera că prefectul care comanda unul dintre *numerii* de mauri din Dacia exercita a treia miliție ecvestră și nu prima.

Chiar dacă sunt prezentați ca și călăreți prin excelență, descoperirile din Dacia atestă și militari care nu menționează ca sunt/sau au fost călăreți. La fel, dar numai în secolul al III-lea, în Pannonia sunt atestate două cohorte de mauri, *cohors milliaria Maurorum equitata* și *cohors quingenaria Maurorum equitata*, ambele însă cu contingente de călăreți¹¹². Și aici doar o stelă funerară¹¹³ amintește pe un african, pe *M. Tul(l)ius Fortuna(t)us vet(eranus) c(o)ho(rtis) (quingenariae) Mau(rorum), domo Africa, vixit an(nos) LXX*, restul militarilor poartă nume romane (ca și cel de mai sus), lipsind mențiunile privitoare la *domo* sau *origo*¹¹⁴. Numele prefectilor sau a simplilor soldați nu trădează o origine africană, cum sunt cazurile lui *Rufus* și *Iulius Evangelianus* la Micia sau *Marius Domesticus* la Tibiscum. Prezența lui *Dassius* (illyr) sau *Aurelius Bassus* (provine din zona Pannoniei) printre efectivele unității indică, credem, unele completări ale efectivelor. Singurul al cărui nume poate conduce spre o origine africană este *Aurelius Maurus* de la Micia. Monumentele sunt majoritatea din secolul III, lucru susținut și de numărul ridicat de *Aurelii/Aureliae* menționați în acest scurt studiu.

Prezența acestor *numeri* în Dacia trebuie văzută ca o necesitate. Din perspectiva anumitor autori călăreții mauri sunt văzuți ca niște militari specializați¹¹⁵ sau chiar trupe de elită¹¹⁶.

Având în vedere treptata transformare a corpurilor militare romane, începând chiar cu războaiele marcomanice când rolul cavaleriei devine mai pregnant, vom ajunge să constatăm că maurii nu lipsesc din corpurile expediționare imperiale. În 193 e. n. erau aliați ai lui Pescenius Niger, acesta folosindu-i împotriva Tyr-ului și a Laodice-ii, cetăți aliate cu Severus (și aici sunt menționați ca lăncieri călare), iar în 216 e. n. sunt prezenți în campania lui Caracalla în Orient. Eficacitatea lor pe câmpul de luptă este recunoscută și în timpul lui Severus Alexander și a lui Maximinus Thrax, în armata celui din urmă fiind menționați alături de arcașii orientali (cel mai probabil acei oshroeni rămași din campania lui Severus Alexander) după cum ne informează Herodian¹¹⁷. De la Zosimus știm că Filip Arabul, în anul 247 e. n., îi folosește pe mauri pentru a învinge pe carpi (fiind amintită șarja lor irezistibilă)¹¹⁸. Cu siguranță ei vor fi încadrați în rândurile cavaleriei mobile condusă de Aureolus, constituită de Gallienus, majoritatea fiind trupe rămase din armata lui Severus Alexander care a luptat pe Rin¹¹⁹. În antichitatea târzie, când sistemul acelor *foederati* era deja constituit, mulți barbari erau încă recrutați ca aliați (*symmachoi*), ei servind ca în trecut sub proprii conducători pe perioada campaniei. Astfel, Procopius amintea că hunii au contribuit cu 600 arcași călări, iar ca aliați istoricul vorbea de alți 200 de huni și 300 de mauri¹²⁰.

Observăm că maurii au fost folosiți până târziu în campanii, aceștia formând în majoritatea cazurilor corpuri militare expediționare temporare în armata unui împărat. În paralel avem atestate unități permanente de mauri cărora le sunt alocate garnizoane și despre care până în prezent putem afirma că sunt constituite (în forma oficială) sub Antoninus Pius.

Les Maures en Dacie (Résumé)

Les premiers contacts entre les cavaliers du territoire d'entre les montagnes d'Atlas et la Dacie ont pu être consignés pendant la première guerre de conquête menée par Trajan (101- 102 après Jésus). Les cavaliers maures sont représentés dans les scènes de la frise sur la Colonne de Trajan (LXIV) à Rome- ils sont montés

¹¹² Wagner 1939, 167; Lőrincz 2001, 38-39. (*cohors milliaria Maurorum equitata* nr. 33), (*cohors quingenaria Maurorum equitata* nr. 34).

¹¹³ CIL III 3324.

¹¹⁴ Pentru materialul epigrafic legat de cele două trupe din Pannonia, Lőrincz 2001, 270-273, nr. 380-393.

¹¹⁵ Hamdoune 1999, 168, *Numeri* din Dacia și cohortele de mauri din Pannonia erau corpuri militare specializate care se ocupau cu păstrarea ordinii, supravegheau transportul și comunicațiile, asigurau protecția unor sectoare militare sau civile. Dixon, Southern 1992, 31-32, aceste unități staționau în zone unde populația era redusă, probabil pentru a asigura paza a diferite rute.

¹¹⁶ Speidel 1975, 208-221.

¹¹⁷ Hamdoune 1999, 159-160, menționat în notă Herodian VIII, I, 3; Pat. Southern, Karen Dixon 1996, 12.

¹¹⁸ Hamdoune 1999, 160, menționat în notă Zosimus I, 20, 2.

¹¹⁹ Southern 2001, 89

¹²⁰ Southern, Dixon 1996, 65, menționat în notă Procopius, *History of Wars* 3. 11. 11; 5. 5. 4.

sur les chevaux, ils portent leurs cheveux courts et tressés, des tuniques courtes et ils sont surtout des lanciers. Un monument funéraire dédié à un Maure à Neapolis/ Palestine, *Augindai* (ayant un anthroponyme spécifique africain), qui date depuis 194 après Jésus présente les mêmes similitudes dans la représentation du défunt (monté sur le cheval à droite, lance à main, les cheveux et les vêtements étant représentés d'une façon identique avec celle des cavaliers de la Colonne). Mais si ces militaires en tête avec leur *princeps*, *Lucius Quietus*, sont attestés sous le règne de Trajan, sous celui d'Hadrien il n'y a aucune mention concernant leur présence en Dacie. Plus tard, sous le règne d'Antoninus Pius, ils sont attestés dans deux diplômes militaires – Cristești, le 8 juillet 158 et Răcari. La formule *vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia superiore* n'indique pas un contingent de Maures enrôlés par force et qui doit être discipliné par des militaires roumains de l'Afrique et de la Maurétanie. Selon le diplôme de Răcari, qui mentionne les *Mauris equitibus et peditibus*?, on accordait la citoyenneté à certains alliés grâce à la loyauté montrée pour la Rome par le service militaire sous les drapeaux romains, service débuté et terminé sur la base d'un *foedus*.

Les diplômes mentionnent la troupe seulement par son ethnique, tandis que la formule *pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione* et le nom du commandant manquent. Et il faut aussi préciser le fait que la citoyenneté était accordée seulement au soldat et pas à sa famille aussi. Dans le cas de ces unités des épithètes tels *pia fidelis*, *civium Romanorum*, *Torquata* et *armillata*, décrivant beaucoup d'*alaes* et de cohortes pour leur héroïsme sur le champ de bataille, ne sont pas attestés. S'ils avaient reçu la citoyenneté pour leur courage démontré lors d'un conflit militaire, nous pensons que ceux *numeri* aussi auraient pu avoir ces épithètes mentionnés dans leur titulature. *Mauris gentiles* proviennent des tribus alliés à la Rome et non pas des tribus berbères trouvés en dehors de la province.

Ce fait peut être soutenu aussi par les dédicaces envers certaines divinités que nous rencontrons en Micia. Là, un préfet- *Rufus* et un *decurio princeps*- *M. Antonius Sainianus* ont édifié une série d'autels dédiés à certaines divinités africaines, à des *dii patrii*, loin du pays d'origine. Il est peu probable que quelques militaires provenant de certains tribus berbères, battus par les Romains, soient déjà romanisés, soulèvent déjà des autels votifs et, plus que ça qu'ils manifestent de l'intérêt et de la révérence envers des divinités adorées dans des centres comme Lambaesis et Lepcis Magna.

Le plus probable c'est de ces *Mauris gentiles* que ces séries de *numeri* seraient formées. La majorité d'attestations pour le troupes de Maures proviennent de la Micia et de Tibiscum.

Même s'ils sont représentés comme des cavaliers par excellence, les découvertes de Dacie attestent des militaires sans mentionner s'ils sont/sont pas des cavaliers. La majorité des monuments sont datés du IIIe siècle, fait soutenu aussi par le nombre élevé d' *Aurelii/Aureliae* mentionnées dans cette courte étude.

Ayant en vue la transformation graduelle des corps militaires romains à partir des guerres marcomaniques quand le rôle de la chevalerie devient plus prégnant, nous arrivons à constater que les Maures ne manquent pas des corps expéditionnaires impériaux, en étant groupés temporairement pour une certaine campagne. En parallèle nous avons des attestations concernant des unités de Maures auxquelles on avait alloué des garnisons et sur lesquelles nous pourrions affirmer qu'elles ont été constituées (sous la forme officielle) sous Antoninus Pius.

Bibliografie:

AÉ	Année Épigraphique, Paris.
Alicu 2004	Alicu, D., <i>Micia. Studii monografice (I). Monumente de spectacol și de cult</i> , Cluj-Napoca, 2004.
Ardeț, Ardeț 2004	Ardeț, A., Ardeț, Carmen, Lucia, <i>Tibiscum. Așezările romane</i> , Cluj-Napoca, 2004.
Bărbulescu 1994	Bărbulescu, M., <i>Africa e Dacia. Gli iflussi africani nella religione romana della Dacia, L'Africa romana. Atti del X convegno di studio Oristano, 11-13 dicembre 1992</i> , (A. Mastino, Paola Ruggeri ed.), Sassari, 1994, 1319-1338.
Bărbulescu 2003	Bărbulescu, M., <i>Interferențe spirituale în Dacia romană</i> , Cluj-Napoca, 2003, (ed. II).
Benea 1986	Benea, Doina, <i>Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia, Banatica</i> , 8, 1986, 139-154.
Benea, Bona 1994	Benea, Doina, Bona, P., <i>Tibiscum</i> , București, 1994.
Benea 2003	Benea, Doina, <i>Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană</i> , Timișoara, 2003.

- Bénabou 1976 Bénéabou, M., *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976.
- Callies 1964 Callies, H., *Die fremden Truppen im römischen Heer des Principats und die sogenannten nationalen Numeri*, Beiträge zur Geschichte des römischen Heeres, Ber. RGK, 45, 1964, 130-227.
- Camps 1954 Camps, G., *L'inscription de Béja et le problème de Dii Mauri*, Revue Africaine, 98, 1954, 2, 233-260.
- Cheesman 1914 Cheesman, G., L., *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914.
- Cupcea, Marcu 2006 Cupcea, G., Marcu, F., *The size and organization of the Roman Army and the case of Dacia under Trajan*, Dacia (N. S.), 2006, 175-194.
- Davies 1989 Davies, R., *Service in the Roman Army*, (David Breeze și Valerie Maxfield ed.), Edinburgh, 1989.
- Dixon, Southern 1992 Dixon, R., Karen, Southern, Patricia, *The Roman Cavalry. From the First to the Third Century AD*, Londra, 1992.
- Hamdoune. 1999 Hamdoune, Christine, *Les auxilia externa africains des armées romaines. III siècle av. J.-C. – IV siècle ap. J. – C.*, Montpellier, 1999.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, I-XVII, Berlin.
- Daicoviciu 1959 Daicoviciu, C., *Contributi alla Storia della Dacia Romana alla luce degli Ultimi Tre Lustrum di Studi Epigrafici in Romania.*, Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, (Bretschneider ed.), Roma, 1959, 183-197.
- Daicoviciu 1970 Daicoviciu, C., *Templul maurilor din Micia, Dacica*, Cluj-Napoca, 1970, 260-264.
- Dana 2004 Dana, D., *L'Onomastique est-Balkanique en Dacie Romaine*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 2004, 430-448.
- Florescu 1930 Florescu, Gr., *Castrul roman de la Răcari-Dolj*, Craiova, 1930.
- Gostar 1954 Gostar, N., *Numele antic al așezării de la Răcari*, SCIV, 5, 1954, 3-4, 607-610.
- Gudea, Zahariade 1980 Gudea, N., Zahariade, M., *Spanish units in Roman Dacia*. Archivo Español de Arqueología 53, 1980, 61-76.
- Gudea 1997 Gudea, N., *Das Römergrenzkastell von Buciumi*. Castrul roman de la Buciumi, Zalău, 1997.
- Halsberghe 1972 Halsberghe, G., H., *The cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972.
- IDR Inscriptiile Daciei Romane, București.
- IDRE Petolescu, C.C., *Inscriptions de la Dacie Romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, I-II, București, 1996-2000.
- Ilieș et alli 2002 Ilieș, C., Cociș, S., Marcu, F., Tamba, D., Matei, Al., *Raport privind cercetările arheologice de la Sutor (campania 2001)*, Studia Historica (Studia Univ. Babeș-Bolyai, Theologica Greco-Catholica Varadiensis), 47, 1, 2002, 131-149.
- Isac 2001 Isac, D., *Das Militärdiplom aus dem Jahr 151 n. Chr. von Samum (Cășeu) und die Datierung der Prokurator des Macrinus Vindex in Dacia Porolissensis*, ActaMN, 38/1, 2001, 49-60.
- Isaac 1990 Isaac, B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford, 1990.
- Lőrincz 2001 Lőrincz, B., *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Viena, 2001.
- Mann 1954 Mann, J., C., *A Note on the Numeri*, Hermes 82, 1954, 501-506.
- Marcu 2007 Marcu, F., *Organizarea internă a caștelor din Dacia*, Diss., Cluj-Napoca, 2007.
- Matei-Popescu, Țentea 2006 Matei-Popescu, F., Țentea, O., *Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior și Moesia Inferior la cucerirea Daciei, Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei* (Eugen S. Teodor, Ovidiu Țentea ed.), București, 2006, 75-120.
- Maxfield 1981 Maxfield, A., Valerie, *The military decorations of the Roman Army*, Londra, 1981.
- Mommsen 1884 Mommsen, Th., *Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, Hermes 19, 1884, 1-79; 210-234.
- Nemeth 1997 Nemeth, E., *Die numeri im römischen Heer Dakiens*, EN, 7, 1997, 101-116.
- Nemeth 2005 Nemeth, E., *Armata în sud-vestul Daciei Romane (Die Armee im Südwesten des Römischen Dakien)*, Timișoara, 2005.
- Nemeti 2005 Nemeti, S., *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Neusner 1979 Neusner, J., *The Jews East of the Euphrates and the Roman Empire, I. 1st-3rd Centuries A. D.*, ANRW II. 9. 1., 1979, 46-69.
- Petolescu 1980 Petolescu, C., C., *Note epigrafice (IV)*, SCIVA, 31, 1980, 3, 455-461.
- Petolescu 2002 Petolescu, C.C., *Auxilia Daciae. Contribuții la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.

Piso 1987/1988	Piso, I., <i>Prosopographia Coloniae Daciae Sarmizegetusae</i> (I), <i>ActaMN</i> , 24-25, 1987/1988, 163-170.
Piso 1994	Piso, I., <i>Ein unechter Beneficiarius in Apulum</i> , <i>ZPE</i> , 103, 1994, 207-208.
Piso, Benea 1999	Piso, I., Benea, Doina, <i>Epigraphica Tibiscensia</i> , <i>ActaMN</i> , 36/1, 1999, 91-108.
Popa, Berciu 1967	Popa, Al., Berciu, Numerus M. <i>Hisp. En Dacie</i> , <i>Latomus</i> , 26, 1967, 4, 1001-1007.
Reuter 1999 (2001)	Reuter, M., <i>Studien zu den numeri des römischen Heeres in der Mittleren Kaiserzeit</i> , <i>Ber.RGK</i> , 80, 1999 (2001), 357-569.
RMD	<i>Roman Military Diplomas</i> , Londra.
Rowell 1937	Rowell, H., T., <i>Numerus</i> , <i>RE</i> , 17, 1937, 1327-1342; 2537-2554.
Roxan 1994 (1995)	Roxan, M., Margaret, <i>The Hierarchy of the Auxilia. Promotion prospects in the Auxilia and work done in the last twenty years</i> , <i>La Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (15-18 septembre 1994)</i> , (Y. Le Bohec ed.), Paris, 1995, 139-146.
Rusu-Pescaru, Alicu 2000	Rusu-Pescaru, Adriana, Alicu, D., <i>Templele romane din Dacia</i> , (I), Deva, 2000.
Russu 1977	Russu, I., I., <i>Onomastique de la Dacie romaine, L'Onomastique Latine, Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, no. 564: Onomastique latine</i> , Paris, 13-15 oct. 1975, Paris, 1977, 353-363.
Saddington 1975	Saddington, D.B., <i>The Development of the Roman Auxiliary forces from Augustus to Trajan</i> , <i>ANRW II.3</i> , 1975, 176-201.
Sanie 1981-1982	Sanie, S., <i>Africanii în Dacia romană (I)</i> , <i>Cercetări istorice</i> , 12-13, 1981-1982, 299-306.
Saxer 1967	Saxer, R., <i>Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian</i> , <i>Epigraphische Studien</i> 1, Köln, 1967.
Speidel 1970	Speidel, M. P., <i>The Captor of Decebalus</i> , <i>JRS</i> , 60, 1970, 142-153.
Speidel 1972	Speidel, M. P., <i>The Pedites Singulares Pannonici in Mauretania</i> , <i>AJP</i> , 93, 1972, 299-305.
Speidel 1975	Speidel, M., P., <i>The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army</i> , <i>ANRW II.3</i> , 1975, 202-231.
Speidel 1977	Speidel, M., P., <i>The Roman Army in Arabia</i> , <i>ANRW II.8</i> , 1977, 687-730.
Speidel 1994	Speidel, M., P., <i>A Guardsman as Officer of Irregulars. A singularis consularis Promoted to centurion or decurion of a numerus</i> , <i>ZPE</i> , 103, 1994, 209-214.
Southern 1989	Southern, Patricia, <i>The Numeri of the Roman Imperial Army</i> , <i>Britannia</i> , 20, 1989, 81-140.
Southern 2001	Southern, Patricia, <i>The Roman Empire from Severus to Constantine</i> , New York, 2001.
Southern, Dixon 1996	Southern, Patricia, Dixon, R., Karen, <i>The Late Roman Army</i> , Londra, 1996.
Stein 1942	Stein, A., <i>Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus</i> , <i>ACMI Cluj-Sibiu</i> , 5, 1942.
Teodor 2006	Teodor, S., <i>Prima amenajare a castrului de la Răcari (jud. Dolj), Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei</i> (Eugen S. Teodor, Ovidiu Țentea ed.), București, 2006, 219-236.
Timoc 2000	Timoc, C., <i>Despre castrul și vicus-ul militar de la Sânpaul (jud. Harghita), Apulum</i> , 37/1, 2000, 397-399.
Vattioni 1994	Vattioni, F., <i>Appunti africani, L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel le Glay</i> (Y. Le Bohec ed.), <i>Latomus</i> , 226, 1994, 34-45.
Vittinghoff 1950	Vittinghoff, F., <i>Zur angeblichen Barbarisierung des römischen Heeres durch die Verbände der Numeri</i> , <i>Historia</i> 1, 1950, 389-407.
von Domaszewski 1967	von Domaszewski, A., <i>Die Rangordnung des römischen Heeres</i> , (B. Dobson II ed.), Köln, 1967.
Wagner 1939	Wagner, W., <i>Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus</i> , Berlin, 1938.